

КОВПАК

Людмила Всеволодівна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Відділу новітньої історії та політики
Інституту історії України
Національної Академії наук України
(м. Київ)

**ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАКАРПАТТЯ
ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ОБЛАСТІ
(кінець 1960-х – 2001 рр.)**

У статті досліджуються проблеми захисту довкілля на території Закарпатської області наприкінці 1960-х – на початку 2000-років. До наукового обігу введені значні обсяги новітніх архівних документів, які зберігаються у фондах державного обласного архіву і двох відомчих архівів – Закарпатської облдержадміністрації та Закарпатської облради, – стосовно питань збереження унікальної природи краю.

Особлива увага звернена на висвітленні повеней 1998 р. і 2001 р., а також на питанні захисту Карпатських лісів як серед найгостріших екологічних проблем, наголошено на важливості міжнародної співпраці Української держави на цій ділянці природоохоронної роботи на сучасному етапі.

В статье исследуются проблемы защиты окружающей среды на территории Закарпатской области в конце 1960-х-начале 2000 годов. В научный оборот введены значительные объемы новейших архивных документов, хранящихся в фондах государственного областного архива и двух ведомственных архивов – Закарпатской облгосадминистрации и Закарпатского облсовета – по вопросам сохранения уникальной природы края.

Особое внимание обращено на освещение наводнений 1998 г. и 2001 г., а также защиту Карпатских лесов в числе наиболее острых экологических проблем, подчеркнута важность международного сотрудничества Украинского государства в сфере природоохранной работы на современном этапе.

This paper deals with the problems of environmental protection in Zakarpattia region in the late 1960s and early 2000s years. The significant amounts of advanced archival documents that owned by the state regional archives, and two departments - Zakarpattia Regional State Administration and Zakarpattia Regional

Council regarding to the conservation of the unique nature of the area – are putting to the scientific community.

Particular attention is paid to cover the floods of 1998 and 2001, and the protection of the Carpathian forests as among the most pressing ecological problems, stressed the importance of international cooperation of the Ukrainian state in the environmental work today.

Довкілля Закарпаття характеризується унікальними природними умовами, тому держава визнала за необхідне створення заповідних територій та фондів в області з відповідним статусом, – під захистом держави оголошувалися декілька природних об'єктів-заповідників і територій. Значний науковий інтерес становлять архіви Карпатського державного заповідника (м. Рахів) за період 1969–1980 рр. Так, “Положення про Карпатський Державний заповідник УРСР (5 березня 1970 р.) визначало:

“1. Карпатський держзаповідник створено відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 12 листопада 1968 р. № 568 “Про організацію нових державних заповідників в УРСР”.

2. Територія Карпатського держзаповідника складає державний заповідний фонд УРСР і назавжди вилучається з господарського користування.

«Положення ...» погоджено з Держкомітетом Ради Міністрів УРСР з охорони природи (5 березня 1970 р.) і затверджено Міністром лісової та деревообробної промисловості УРСР І. Грунянським” [1, с. 1].

Архівні документи висвітлюють історію створення Карпатського природного заповідника: «...Виконком Закарпатської облради рішенням від 16 червня 1958 р. № 308 на базі Угольського масиву ... створює заказник обласного значення. Рішенням Ради Міністрів УРСР від 8 травня 1964 р. № 451 на базі обласного заказника “Уголька” організовує державний заповідник УРСР. Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи надав паспорт пам'ятки природи республіканського значення Заповіднику “Уголька” (Тячівський район)». Документи підтверджують унікальність природного надбання й скарбів на Закарпатті, адже вік лісових насаджень становить кілька сотень років : «Заповідник “Уголька” складається з одного буковопралісового масиву – Угольського. На схилах гір росте буковий праліс віком до 300–400

років. Буковий масив Угольського заповідника є комплексним об'єктом спостережень за розвитком живої природи – флори і фауни, комплексного стаціонарного вивчення природно сформованих асоціацій. До наших часів тут збереглися цікаві осередки ендемічної та реліктової флори і фауни, надзвичайно цінні для біологічної науки (тис ягідний, яловець козачий). Постановою РМ УРСР від 12 листопада 1968 р. № 568 передбачено збільшення площі з 4600 га до 4734 га» [1, с. 2].

Існування низки недоліків у організації науково-дослідної роботи Карпатського заповідника була виявлена комплексною ревізією, проведеною на підставі наказу Міністерства лісової промисловості УРСР у грудні 1977 р., Зокрема, в “Акті перевірки науково-дослідницької та фінансово-господарської діяльності за період з 1 вересня 1975 р. по 1 листопада 1977 р.” звернено увагу на наступні проблеми: недостатність наукових кадрів, наявні факти самовільного вирубування лісу, випас худоби населенням на заповідній території. Ревізією встановлено, зокрема, й низку недоліків у науково-дослідницькій роботі; однією з причин яких стала відсутність у штаті наукового структурного підрозділу, котрий міг би виконувати наукові завдання, покладені на заповідник, у штаті не було спеціаліста-зоолога, котрий би вів спостереження за дикими тваринами [2, с. 10–11].

У “Паспорті Карпатського державного заповідника за 1980 рік” відзначається унікальність й краса цієї пам'ятки природи, адже велика кількість видів рослин занесена до Червоної книги, проте, на жаль, зверталась увага на існування багатьох порушень у справі збереження цього заповідника, зокрема: недостатність фінансування, нестача наукових кадрів у заповіднику, порушення заповідного режиму колгоспами, туристами, є відомості про лісопорушення через незаконне вирубування лісу [2, с. 1–2]. Активну природоохоронну діяльність по захисту довкілля проводили громадські організації, науковці (академік В. Комендар та інші), котрі виступали за збереження рідкісних залишків гляціальних дібров, рідкісних рослин в околицях села Буштина, Долини нарцисів та інших унікальних пам'яток природи на полонинах

Закарпаття.

Ще суттєвіші проблеми й труднощі у збереженні навколишнього середовища далися взнаки у 1990–2000-ті роки під час паводків, адже Закарпаття є одним із регіонів екологічної небезпеки через високу ймовірність повеней. Цей регіон Карпат розміщується у зоні підвищеної зливової діяльності, аналіз проведених фахівцями спостережень за опадами, рівнями води та стоку показав, що найвищі зливові паводки трапились на Закарпатті у 1926, 1948, 1970, 1992 (два), 1998 та 2001 роках. Листопадовий паводок 1998 р. за своїми руйнівними збитками, нанесеними економіці краю (понад 350 млн. гривень), перевищив усі попередні повені за ХХ століття, а у 2001 р. паводок був ще сильніший.

У 1993 р. Закарпатською облдержадміністрацією здійснено протипаводкові роботи: регулювання русел, берегоукріплення берегів р. Тиса поблизу населених пунктів, відновлення (ремонт) мостів, відбудова захисних дамб на р. Уж, відбудова автошляхів, ліній електропередач, зв'язку, відбудова протипаводкових споруд, надання матеріальної допомоги населенню (на будівництво будинків і матеріальної допомоги), про що направлялись звіти у Київ, до центральних органів законодавчої та виконавчої влади України [3, с. 1–5].

Упродовж наступних років органами виконавчої влади Закарпатської області вживалися упереджувальні заходи щодо поліпшення екологічної обстановки, попередження повеней, надання соціальної допомоги населенню краю, що знайшло відображення у матеріалах листування Канцелярії облдержадміністрації з Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента України та Верховною Радою (зокрема у 1998 р.). З метою поліпшення фінансування соціальних програм в області 10 листопада 1998 р. Прем'єр-міністр України В.П. Пустовойтенко направив розпорядження В.А. Ющенку – голові правління Національного банку України: “Прошу до 12 листопада 1998 р. вирішити питання надання відповідного кредиту для погашення заборгованості з виплати зарплат, пенсій, стипендій у Закарпатській

області“ [4, с. 88].

У листопаді 1998 р. екологічне лихо спіткало Закарпаття – надзвичайної сили повінь, коли вода захлинула десятки населених пунктів, сотні гектарів сільськогосподарських угідь, дороги, житлові будинки, вщент руйнуючи все на своєму шляху. За висновками експертів, паводок у Закарпатті спричинили природні умови, але вони були обтяжені антропогенною діяльністю людини. До природних причин паводку відносилася складна гідрометеорологічна ситуація, особливості гідрогеологічних умов Закарпаття, нестійкість гірських масивів, висока водність річок перед паводком, а також припинення рослинної вегетації, коли зменшується здатність рослин затримувати дощову воду, танення снігу. Антропогенними причинами паводку стало тривале втручання людини, недбале в гірських умовах ведення водного, лісового та сільського господарства, зокрема, вирубування лісів і чагарників, розорювання крутосхилів, відсутність водосховищ, кар’єрне видобування гравію та піску, забудова заплав, неякісне спорудження захисних споруд, недосконале планування розбудови населених пунктів, недостатня готовність до надзвичайних ситуацій, незадовільне виконання протипаводкової програми на 1994–2000 роки, тощо. Експерти зазначили, що збіг негативних природних чинників, який призвів до надзвичайної ситуації в листопаді 1998 р., не є максимальним і треба бути готовими до можливих повторень стихії, що пов’язано з аномальною водністю, небезпечними геологічними процесами.

25 листопада 1998 р. на сесії Закарпатської обласної Ради в м. Ужгороді обговорювалось питання “Про ліквідацію наслідків паводків в області”. З доповіддю на засіданні виступив перший заступник голови облдержадміністрації В.П. Лінтура, котрий, зокрема, зазначив: “У результаті довготривалих зливових дощів, а у високогір’ї – інтенсивного випадання мокрого снігу з 2 по 8 листопада 1998 р. в Закарпатській області склалася вкрай загрозлива ситуація. Рівень води у р. Тиса поблизу м. Чоп становила на 9 листопада 13 метрів 28 см над умовним нулем. Тривожна ситуація склалась у Рахівському, Тячівському, Хустському, Виноградівському, Мукачівському,

Ужгородському районах, містах обласного підпорядкування – Ужгород, Мукачеве, Хуст. Вийшли з ладу 340 км автодоріг, зруйновано і пошкоджено 487 великих і малих мостів, 22 мости – зруйновані повністю. Повністю було порушено електропостачання у 156, а телефонний зв'язок у 95 населених пунктах. Зруйновано, підтоплено понад 12 тис. 370 будинків, довелося тимчасово відселити близько 5 161 осіб” [5, с. 6–7]. У результаті значних оперативно-рятувальних робіт, організованих керівництвом області, районних держадміністрацій та місцевих органів самоврядування вже в перші, найважчі дні вдалося зробити чимало щодо ліквідації наслідків стихійного лиха. Основною причиною повені, за даними фахівців Державного комітету гідрометеорології України, стало формування у районах Карпат циклонів, які призвели до тривалих зливних дощів у жовтні, та особливо за період 3–5 листопада 1998 р. “До проведення аварійно-рятувальних робіт на Закарпатті у листопаді 1998 р. було залучено загалом 7206 осіб, 885 одиниць різноманітної техніки, 2 плавбази, 7 гелікоптерів. Окрім цього, реалізовувався комплекс протиепідемічних заходів. Проведено дезінфекційну обробку 19 280 джерел водопостачання, 52 водогонів, 19 228 колодязів”. Повінь мала “... тяжкі наслідки в агропромисловому комплексі. У багатьох КСП і фермерських господарствах на присадибних ділянках громадян унаслідок паводка знесено родючі шари ґрунту, посіви озимих культур, знищено запаси фуражу, посівного матеріалу, затоплено тваринницькі і господарські приміщення”. “Надана Закарпатській області матеріально-технічна, медична, гуманітарна допомога, робота численних спеціалістів міністерств і відомств, братерська підтримка усіх регіонів України, 14 держав світу, релігійних, громадських, культурно-просвітніх, творчих організацій, Національного комітету Товариства Червоного Хреста, дали нам змогу поставити ситуацію під контроль, вирішити проблеми надзвичайної ситуації” [5, с. 8–12, 109].

Аналізуючи причини паводку на Закарпатті 1998 р., фахівці називали такі найголовніші: “Атмосферні опади, що випали протягом 4–5 листопада 1998 р., транзитом поступали у водні об’єкти, що зумовило різке підвищення

рівнів води на всіх річках області, в подальшому попаданням у головну водну артерію області – р. Тису. Це стало першою причиною виникнення паводку на території Закарпатській області. Другою причиною – стало невиконання в передбачуваному обсязі комплексної програми проведення протипаводкових заходів на 1994–2000 рр., а також відсутність необхідної кількості акумулюючих та регулюючих водосховищ. Третьою причиною було те, що мало уваги приділялося лісовідновним роботам. Унаслідок чого природне поновлення лісу відбувалося повільними темпами та в більшості випадків це були не корінні деревостани, зокрема в Рухівському, Міжгірському і Тячівському районах, де головним чином і сформувався ... паводок. Геолого-геоморфологічні умови гірських районів Закарпатської області сприяють розвитку зсувних процесів, ерозії та формуванню селевих потоків. У 1998 р. підрозділами Держкомгеології України зафіксовано близько 1250 зсувонебезпечних ділянок (понад 2500 зсувів) та близько 10 селенебезпечних долин ” [5, с. 109].

На початку березня 2001 р., на жаль, повінь ще більшої руйнівної сили повторилася на Закарпатті, завдавши великих збитків краю. У 2001 р. стихія, попри великі обсяги проведених протипаводкових робіт, знову обрушилася на Закарпаття – повінь 3–5 березня була ще сильнішою, ніж у 1998 р. Рівень води був на цілий метр вищий, ніж 2 роки тому. Танення снігів у горах та інтенсивні дощі, що тривали кілька днів, спричинили шалене підвищення рівнів води у Тисі та її притоках, що на окремих ділянках сягнуло за 8-метрову позначку. Постраждало 12 районів і місто Хуст. Були підтоплені 255 населених пунктів і 33 569 будинків, серед яких 1669 зруйновано, тимчасово відселено майже 12 тис. мешканців. З перших годин після стихії для ліквідації її наслідків та проведення рятувальних й відновлювальних робіт були задіяні 2 тис. одиниць техніки та майже 20 тис. спеціалістів Міністерства з надзвичайних ситуацій, Міноборони та МВС України. З усіх областей до Закарпаття рушили автоколони, споряджені вантажами з десятками тонн борошна, круп, цукру, консервів. Надійшли й необхідні будматеріали для зміцнення дамб та річкових

берегів, відбудовчих робіт. На величезну подяку заслужили урядові та громадські організації кількох іноземних країн (Угорщини, Словаччини, Чехії, Ізраїлю, США, ін.), які організували доставку на Закарпаття гуманітарної допомоги.

Президент України Л.Д. Кучма, побувавши 6 березня 2001 р. у потерпілих районах, видав Указ “Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації”. В Указі були визначені 8 найбільш постраждалих районів й термін дії стану надзвичайної екологічної ситуації на території краю: “1. Оголосити зоною надзвичайної екологічної ситуації на період із дня набрання чинності цим Указом до 1 жовтня 2001 р. окремі райони Закарпатської області: ... Берегівський, Виноградівський, Іршавський, Міжгірський, Рахівський, Тячівський, Ужгородський, Хустський»” [6, с. 1].

Президент України Л.Д. Кучма 6 березня 2001 р. підписав доручення щодо ліквідації наслідків паводку у Закарпатській області, у якому ухвалювалося рішення про виділення збільшеного державного фінансування для подолання наслідків повені: “...2. Забезпечити виділення в рахунок субвенції, передбаченої Закарпатській області Державним бюджетом на 2001 р. для виконання першочергових робіт з :

- проведення ремонту та відновлення житла – 5 млн. грн.
- відновлення об’єктів комунальної власності – 3 млн. грн.
- ремонту автодоріг, мостів та штучних споруд (для держкорпорації “Укравтодор”) 5 млн. грн.” [6, с. 5].

21 березня 2001 р. о 14 годині в м. Ужгороді, у приміщенні великої зали Закарпатської облдержадміністрації відбувалося виїзне засідання Урядової комісії з ліквідації наслідків стихійного лиха в області. У представницькій нараді брали участь 75 посадових осіб : члени Урядової комісії, посадові особи центральних органів виконавчої влади, керівництво облдержадміністрації, обласних управлінь, служб, голови райдержадміністрацій та районних рад, територію яких оголошено зоною надзвичайної екологічної ситуації. На

виїзному засіданні Урядової комісії виступив голова облдержадміністрації, у доповіді якого зазначалося: “Вже сьогодні можна сказати, що великий обсяг першочергових робіт по ліквідації стихії виконаний. Для проведення робіт було залучено близько 25 тис. людей і 2 тис. одиниць техніки. Відселені 13 тис. осіб. Та все ж вдалося врятувати від підтоплення багато населених пунктів” [7, с. 10].

Таким чином, представлені та опрацьовані документи з фондів державних архівів Закарпаття є важливими носіями наукової інформації, котрі дозволяють історикам вивчити і висвітлити найгостріші питання екологічного розвитку Закарпатської області у контексті суспільних подій досліджуваного періоду (кінець 1960-х – 2001 роки). На сучасному етапі нагальними залишаються проблеми збереження довкілля, заборони і припинення надмірного вирубування унікальних лісів Карпат, а також збільшення фінансування протипаводкових робіт й міжнародної співпраці з країнами Європейського Союзу на ниві захисту природи Української держави.

Список використаних джерел

1. *Державний архів Закарпатської області* (далі ДАЗО), ф. Р. 2463, оп. 1, спр. 1.
2. *ДАЗО*, ф. Р. 2463, оп. 1, спр. 39, 74.
3. *Закарпатська обласна державна адміністрація*. (м.Ужгород). Поточний архів. Листування з Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента України та Верховною Радою України. Справа 17 (21-24 грудня 1993 року).
4. *Закарпатська обласна державна адміністрація*. (м.Ужгород). Поточний архів. Листування з Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента України та Верховною Радою України, спр. 14 (29 жовт. – 29 груд. 1998 р.).
5. *Закарпатська обласна Рада*. (м. Ужгород). Поточний архів. Протокол Третьої сесії Закарпатської обласної Ради третього (двадцять третього) скликання. Третє засідання. (25.11.1998 р.).
6. *Закарпатська обласна державна адміністрація*. (м. Ужгород). Поточний архів. Канцелярія. Перелік нормативно-правових і розпорядчих документів з питань ліквідації наслідків березневої 2001 р. повені в області, прийнятих Президентом України, Верховною Радою, Кабінетом Міністрів та облдержадміністрацією, станом на 31 липня 2001 р.
7. *Закарпатська обласна державна адміністрація*. (м. Ужгород). Поточний архів. Канцелярія. Протокольна частина. План проведення виїзного засідання Урядової комісії з ліквідації наслідків стихійного лиха в Закарпатській області. (21 березня 2001 р.).